

Kraków, 18. 01. 2015

Dr hab. Andrzej Dudek prof. UJ
Zakład Antropologii Kultury Rosyjskiej UJ
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ

Recenzja pracy doktorskiej *Dzieje duszy ludzkiej. Spowiedź romantyczna* (wydruk komputerowy, 286 str.), przygotowanej przez mgr Marię Malewską pod kierunkiem prof. dra hab. Wasilija Szczukina na Wydziale Filologicznym UJ

Autorka rozprawy podjęła temat istotny dla wiedzy o europejskiej literaturze romantycznej. Zagadnienia dotyczące spowiedzi literackiej, w tym - spowiedzi romantycznej, już kilkakrotnie stawały się tematem ujęć monograficznych (por.: A. R. Burr, *Religious Confessions and Confessants*, Boston 1914, S. M. Levin, *The Romantic Art of Confession: De Quincey, Musset, Sand, Lamb, Hogg, Frémy, Soulié, Janin*, Camden House 1998, P. Brooks, *Troubling Confessions: Speaking Guilt in Law and Literature*, Chicago: University of Chicago Press, 2000, D. A. Foster *Confession and Complicity in Narrative*, Cambridge University Press 2011). Według deklaracji Doktorantki, celem pracy jest genologiczna refleksja nad źródłami i ewolucją spowiedzi literackiej. Praca, jak zapowiada Autorka, „ukazuje drogę jaką przeszła spowiedź kościelna, by stać się zapisem historii duszy publicznie czytany i publicznie komentowany (s. 3). Materiał badawczy podzielony został na trzy grupy tekstów: spowiedzi autorskie, fikcyjne spowiedzi prozą, spowiedzi poetyckie. Podział ów stał się wyróżnikiem porządkującym kompozycję rozprawy. Autorka słusznie wskazuje na przenikanie się i interakcję typowych wątków występujących w europejskiej literaturze romantycznej, eksploatującej wątek spowiedzi. Istotne jest zwłaszcza zwrócenie uwagi na inspirującą rolę bajronicznego wzorca wyznania tego typu, ugruntowanego za sprawą *Giaura*.

Rozprawa Pani Marii Malewskiej składa się ze *Wstępu*, czterech rozdziałów zasadniczych (Rozdział I - bez wyodrębnionego ogólnego tytułu, Rozdział II. „*Oto co czyniłem, co myślałem, czym byłem*”. *Spowiedź autorska*, Rozdział III. *Fikcyjne wyznania prozą*, Rozdział IV. *Spowiedzi poetyckie*), *Zakończenia*, *Bibliografii* oraz angielskiego streszczenia (*Summary*).

We *Wstępie* Doktorantka próbuje wskazać na różnice między spowiedzią i wyznaniem, wskazując, iż „spowiedź ogranicza się do wymieniania i odpuszczenia grzechów,

natomiast wyznanie może wpływać na jednostki, kształtować ich poglądy, skłaniać do działania”. Nie wiem, której religii dotyczy przywołana wizja spowiedzi. W religii chrześcijańskiej, w każdym z jej odłamów (a w takim kontekście kulturowym powstały przecież wszystkie omawiane w pracy utwory), nie ma spowiedzi bez aktywnej postawy penitenta, który jest obligowany podjąć działania zmieniające jego życie. Przytoczone przez Autorkę stwierdzenie jest nieporozumieniem, którego można łatwo uniknąć, powołując się na jakiegokolwiek opracowanie teologiczne dotyczące spowiedzi (Doktoranta na 24 stronie pracy przytacza 5 warunków spowiedzi, obowiązujących w Kościele katolickim). Trudno zgodzić się z podaną w tej części pracy uwagą o różnicy między wyznaniem prozą i wyznaniem poetyckimi: na str. 6 przeczytamy, że „wyznania prozą różnią się tak bardzo od siebie, ponieważ opowiadają o prawdziwej historii, prawdziwym życiu, nawet jeśli korzystają z fikcji literackiej. Wyznania poetyckie tworzą życie prawdopodobne. To zmyślane historie, które bazują na wyobraźni autora i literackiej fikcji”. Ta opinia, wypowiedziana bez przywołania stanowisk pojawiających się w długo trwającej dyskusji o zagadnieniach fikcji, prawdy i prawdopodobieństwa, ontologicznego statusu zdań w literaturze nie jest poparta żadnym wywodem, a przy tym - jest niepotrzebna.

Rozdział I. ma charakter metodologicznego wprowadzenia do pracy i próby wstępnych uściśleń i definicji. Autorka odwołuje się do encyklopedycznych definicji terminów: „wyznanie”, „confessional literature”, „confessional novel”, „исповедь”. Te ustalenia, bez wątpienia są istotne, choć nie usuwają wszystkich wątpliwości natury metodologicznej, pojawiających przy lekturze tej części pracy. Zarówno w tym rozdziale, jak i w rozdziałach analitycznych, Autorka wielokrotnie posługuje się terminem „grzech”, istotnym ze względu na omawianą formę spowiedzi. W rozdziale metodologicznym, znajdziemy stwierdzenie „grzech nie jest bowiem niczym niezwykłym, indywidualnym. Indywidualne może być tylko jego postrzeganie”. Poza tą opinią, czytelnik nie znajdzie w pracy definicji grzechu / winy. Jakiegokolwiek zdefiniowane tych pojęć - teologiczne, kulturowe, psychoanalityczne, prawne pozwala interpretować każde wyznanie (także wypowiedzane jako „spowiedź świecka”) w wieloaspektowej perspektywie antropologicznej (por.: *Grzech. „Punkt po Punkcie”*, r. IV, z. IV, Gdańsk: Słowo - Obraz - Terytoria, 2003. Na stronie 255 rozprawy Autorka sama stwierdza: „Nie ma spowiedzi bez grzechu”). Autorka jest zdania, że „początków literackich wyznań należy szukać pod koniec XVIII wieku, kiedy zniwo zaczęła zbierać potrzeba opowiedzenia siebie i narastająca świadomość własnej niepowtarzalności” (tu zauważyć trzeba, że taką właśnie motywację odnajdziemy przecież w *Żywocie protopopa Awwakuma*, przez niego samego nakreślonym - z początku lat

siedemdziesiątych XVII stulecia). Rozdział ten zawiera istotne dla koncepcji pracy konstatacje dotyczące przyjętych w rozprawie antropologicznych, komunikacyjnych i literackich aspektów wyznania. Autorka trafnie wskazuje na znaczenie tej formy wypowiedzi dla samopoznania i samookreślenia się człowieka, powołując się na prace Michała Bachtina, eksponuje dialogiczny wymiar spowiedzi, podkreśla rolę adresata i potencjalnego czytelnika. Metodologiczne ustalenia dotyczą typologii form wyznania i kwestii szczerości. Za ważną i celową uznać należy próbę określenia różnic między spowiedzią kościelną i spowiedzią literacką. Doktorantka słusznie wskazuje, iż spowiedzi literackie nie zawsze naznaczone są żalem za grzechy i nie zawsze występuje w nich postanowienie poprawy, gdyż różny w obu formach wypowiedzi jest stosunek do grzechu i stopień szczerości wyznania. Dyskusyjna jest teza Autorki, iż spowiedź literacka jest bardziej intymna, natomiast spowiedź kościelna „często ogranicza się do wyliczenia popełnionych grzechów” (s. 25). Pogląd ten ignoruje rolę kluczowej dla spowiedzi kościelnej instancji sumienia oraz, z drugiej strony, fakt, iż spowiedź literacka jest kreacją artystyczną, swoistym „produktem estetycznym przeznaczonym na zbyt”, odpowiedzią na oczekiwania publiczności literackiej, podążaniem za swoistą modą kulturową na psychiczny ekshibicjonizm, który niekoniecznie musi być oznaką autentyczności przeżyć. Ważna jest wskazana w pracy opozycja między milczeniem, „sprzyjającym skupieniu i medytacji” (s. 26) w przypadku spowiedzi kościelnych i nastawieniem na wyrażenie myśli wypowiedzianym słowem w spowiedzi literackiej. Potrzebna i ciekawa jest zaproponowana przez Autorkę typologia powodów i motywacji, skłaniających zarówno do spowiedzi autorskich, jak i spowiedzi fikcyjnych.

W metodologicznym wprowadzeniu do zagadnienia spowiedzi romantycznej, brakuje, moim zdaniem, uwag określających przyjęte w pracy rozumienie romantyzmu. Czytelnik nie jest poinformowany o tym, czy pojęcie to oznacza prąd, czy okres literacki. Nie znajdziemy również wskazania ani na ideowo-artystyczne wyróżniki romantyzmu, ani na jego granice chronologiczne. Ten problem ujawni się również w odniesieniu do omawianych w pracy form gatunkowych: nie odnajdziemy w tekście próby wskazania różnic i granic genologicznych między spowiedzią sentymentalną / preromantyczną i romantyczną, z jednej strony i spowiedzią romantyczną i poromantyczną - z drugiej. Rozważania dotyczące różnic między spowiedzią kościelną i literacką nie uwzględniają historyczno-literackiego i kulturowego kontekstu różnic w tradycjach, rytuałach, praktykach, zwyczajach, poradnikach swoistych dla spowiedzi prawosławnej, katolickiej i protestanckiej. Na tle takich właśnie kontekstów ujawnia się bogactwo znaczeń tekstów wyznań powstałych w każdym z trzech kręgów kultury chrześcijańskiej, nawet, a może zwłaszcza wtedy, gdy są to wyznania programowo

zeświecczone, areligijne lub antyreligijne w swej wymowie. Szkoda, że Autorka nie skorzystała z dostępnych w Bibliotece Jagiellońskiej monografii zawierających istotne w tej materii informacje i konstatacje por.: С. Засе, *Яд в ухо: Исповедь и признание в русской литературе*, Москва: РГГУ 2012; М. Корогодина, *Исповедь в России в XIV-XIX веках: исследования и тексты*, Российская Академия Наук, Институт Русской литературы (Пушкинский Дом), Санкт-Петербург 2006). W spisie bibliograficznym, obie pozycje, co prawda, są wymieniane, niemniej jednak, próżno szukać w tekście rozprawy jakichkolwiek odniesień do obu opracowań. (Poza tym, Autorka wymieniła w Bibliografii ok. trzydziestu ważnych dla podjętego tematu prac, które w tekście rozprawy nie są przywoływane - np. G. Bardy, *Św. Augustyn. Człowiek i dzieło...*; P. Fredriksen, *Confessions as Autobiography...*; G. Wills, *Augustine's Confessions: A Biography...*; P. Brown, *Augustyn z Hippony...*; М. Л. Баткин, *Не мечтайте о себе: о культурно-историческом смысле „я” в „Исповеди” блаж. Августина...*; Г. Джибладзе, *Сущность руссоизма...*; М. Гершензон, *Жизнь В. Печерина...*; О. Лайне, *Владимир Сергеевич Печерин...*; Е. Пульхритудова, *Литературное творчество В. С. Печерина и русский гражданский романтизм...*; В. С. Штраух, *В. С. Печерин за границей в 1833-1835...*; В. Гиппиус, *Гоголь...*; Ю. Манн, *В поисках живой души...*; Ю. Манн, *Завершение пути...*; К. Мочульский, *Духовный путь Гоголя...*; М. Розанов, *Байронические мотивы в творчестве Лермонтова...*; В. Архипов, Ю. Лермонтов. *Поэзия познания и действия...*; И. Андроников, *Лермонтов. Исследования и находки...*; А. Осповат, *Одиссея последнего романтика...*, P. Thorslev, *The Byronic Hero. Types and Prototypes ...*; В. Спасович, *Байронизм Пушкина и Лермонтова*; S. Treugutt, *Pisarska młodość Słowackiego...*; A. Witkowska, *Wielcy romantycy polscy. Sylwetki. Mickiewicz, Słowacki Krasiński, Norwid...*; В. Jegorow, *Облича Rosji...*; H. Markiewicz, *Morfologia dialogu...*; В. Ванслов, *Эстетика романтизма...*; У. Фохт, *Проблемы романтизма...*; Е. Эткинд, *Внутренний человек и внешняя речь...*; W. Śliwowska, *Mikołaj I i jego czasy...*; А. Ирецкий, А. Рукавцова, А. Псалтопулу, *Исповедь церковная и литературная...*; Л. Луцевич, *Разновидности русской писательской исповеди ...*).

Bardzo interesująco wypadły uwagi, kreślące odmiennność dwóch funkcjonujących w kulturze typów emanacji samowiedzy podmiotu, przedstawione w postaci rozważań porównujących biblijny archetyp spowiedzi (rozmowę Adama z Panem) i będące jej konsekwencją zawstydzenie i ucieczkę - z jednej strony oraz ujawnione w postawie J. J. Rousseau skłonności do eksponowania własnych słabości, w przekonaniu, że jest to właściwa,

a przy tym, jak trafnie zauważa Autorka, pełna pychy droga do poznania ludzkiej natury i opowiadania o niej - z drugiej strony.

W kolejnym rozdziale omawiane są osobiste spowiedzi François-Rene de Chateaubrianda (*Pamiętniki zza grobu*), Władimira Pieczierina (*Apologia pro vita mea*) i Mikołaja Gogola (*Spowiedź autorska*). Każdy z wybranych do analizy tekstów przedstawiony jest w kontekście informacji biograficznych, wiadomości o okolicznościach powstania tekstów i o ich losach niezależnych od autorów. Enuncjacje w wyznaniach konfrontowane są z opiniami zawartymi w epistolograficznym dorobku autorów. Bardzo interesujące są spostrzeżenia Autorki dotyczące wpływu osobistej spowiedzi literackiej na życie autora, który w dialogu z tekstem podejmuje doskonalące go ćwiczenia duchowe, próbuje poznać naturę człowieka, odpowiada na zarzuty ówczesnej krytyki, pisze ze świadomością przemijania, tworząc komunikat dla przyszłości. W omawianym rozdziale Doktorantka wykazała się umiejętnościami stosowania subtelnej analizy historycznej, odsłaniającej istotne dla hermeneutyki tekstu niuanse psychologiczno-semiotyczne. Z uznaniem myślę o trafnych, porządkujących materiał badawczy zestawieniach i tabelach, konfrontujących wątki podejmowane przez Mikołaja Gogola w jego wyznaniu z listami pisarza do Wasyla Żukowskiego i ojca Matwieja. Te okoliczności sprawiają, że, w moim przekonaniu, rozdział drugi to najlepsza część rozprawy Pani mgr Marii Malewskiej.

Rozdział trzeci poświęcony został analizie utworów: *Spowiedź dziecięcia wieku* Alfreda de Musset, *René* F.-R. Chateaubrianda, *Bohater naszych czasów* Michała Lermontowa, *Spowiedź Napoleona*, *Spowiedź*, *Dziennik umierającego* Zygmunta Krasińskiego. W każdym z badanych utworów Doktorantka słusznie wskazuje na autobiograficzne podteksty, podobieństwa do innych tekstów tego typu, rozważa znaczenie formy podawczej wyznania dla autora prozy, trafnie podkreślając, że, jak w przypadku Musseta, tworzona proza konfesyjna stawiała się zarówno rodzajem psychologicznej samoanalizy i autoterapii autora, jak próbą uniwersalnej refleksji o przemianach mentalnych człowieka, spowodowanych świadomością życia w naznaczonym niestabilnością czasie kryzysu kultury. Ważne dla wyjawienia literackiego i kulturowego statusu wyznania fikcjonalnego jest też zwrócenie uwagi na kwestię ówczesnej recepcji dzieł tego typu, w których czytelnicy, z reguły doszukiwali się psychologicznych i biograficznych podobieństw autora, narratora i bohatera. W analizie tekstu Lermontowa Doktorantka zasadnie podkreśliła zbieżności w konstrukcji głównego bohatera powieści i poematu *Demon* oraz bohatera liryki autora *Maskarady*. Omawiając wybrane teksty prozatorskie Krasińskiego, Doktorantka słusznie zwraca uwagę na wpisanie się polskiego autora w typową dla epoki skłonność

interpretowania postaci Napoleona jako wysłannika Opatrzności, postrzegania cesarza w perspektywie istotnych dla romantyzmu idei mesjańskich. Ważne jest również wskazanie na podobieństwa między prawdziwym testamentem Napoleona a jego fikcyjną spowiedzią. Wśród generalnie trafnych wywodów Autorki, w omawianym rozdziale pojawia się kilka nieudokumentowanych konstatacji, błędnie wyprowadzonych wniosków lub niejasnych sformułowań. Do tego typu niezręczności zaliczyłbym:

- a) konstatacje dotyczące konstrukcji postaci Pieczorina, kompozycji powieści, relacji między bohaterem i autorem (por.: „W momencie powstawania „Bohatera naszych czasów” Lermontow nie jest jeszcze jako twórca gotowy do wielkiej prozy, nie potrafi zmierzyć się z nowym dla niego rodzajem literackim” (s. 157); „Na bliskości autora i bohatera cierpi cała struktura utworu. Brak dystansu do bohatera, całościowego spojrzenia na jego charakter i losy sprawia, że Pieczorin momentami staje się niewiarygodny, a jego zachowanie nie znajduje logicznego uzasadnienia” (s. 159); stwierdzenie, iż „niedociągnięcia pojawiają się jedynie w sferze charakteru i psychiki bohatera” (s. 159);
- b) stwierdzenia charakteryzujące bohatera tekstów Z. Krasieńskiego, uwagi o „nieromantycznym” charakterze idei mesjanizmu i napoleonizmu (s. 199) [por.: „Spowiadający się Napoleon, inaczej niż romantyczni bohaterowie, prosi o przebaczenie, rozgrzeszenie, sam wybacza i wstydzi się swoich grzechów” s. 199)];
- c) niepotrzebne i niestosowne w rozprawie naukowej pouczenie pisarza z perspektywy obcego mu systemu ideowego i estetycznego, brak pokory i dystansu do analizowanego tekstu, „futurystyczne” uwagi o tym, co bohater zrobiłby w innych okolicznościach. Tego rodzaju wypowiedzi to dyskurs właściwy dla krytyka literackiego, wskazującego stojącej się na jego oczach literaturze pożądany, jego zdaniem, kierunek rozwoju, lub, jak było to w przypadku Wissariona Bielińskiego (potraktowanego przez Badaczkę jako autorytet poznawczy), zaangażowanego w zwalczanie obcej mu estetyki romantycznej. W rozprawie naukowej zdecydowanie stosowniejszy jest krytyczny dystans do opracowań i rzeczowy tok wyводу. Wspomniane nieporozumienia, jak sądzę, są wynikiem braku definicji i ustaleń dotyczących estetyki romantyzmu, jego wyznaczników, światopoglądu romantycznego, różnicy między pojęciem romantyzmu i romantyczności, poetyki i filozoficznych podstaw fragmentu romantycznego.

Rozdział czwarty zawiera rozważania o tekstach: *Naliwajko* Konrada Rylejewa, *Spowiedź w Cytadeli* Teofila Lenartowicza, *Spowiedź i Mcyri* M. Lermontowa, *Spowiedź przedśmiertna* Apollona Grigorjewa oraz odniesienia do spowiedzi stanowiących fragmenty większych całości (*Giaur* George’a G. Byrona, *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza, *Mnich*.

Powieść wschodnia Juliusza Słowackiego. Zarysowując sytuację wyznania, Autorka trafnie podkreśla religijny charakter omawianych spowiedzi. Docenić należy porządkujące znaczenie przygotowanego przez Doktorantkę zestawienia motywów powtarzających się w badanych tekstach. Pani Maria Malewska wymienia wśród nich: grzech, świadomość bliskiej śmierci, poczucie alienacji grzesznika w Bożym świecie, motyw pokuty, idea fatum, pojawianie się widma ukochanej kobiety, występowanie osoby spowiednika, problem naruszenia tajemnicy spowiedzi. Umiejętnie zbudowane zestawienie, w gruncie rzeczy, uznać można za ciekawą próbę skonstruowania modelu genologicznego spowiedzi poetyckiej. Zaobserwowane podobieństwa, zdaniem Doktorantki, dowodzą związków międzyliterackich, kontaktów, inspiracji ideowo-artystycznych lub wręcz - wpływów. Trafny jest pogląd Badaczki, iż podejmująca motyw spowiedzi poetyckiej literatura europejska wiele zawdzięcza inspiracjom bajronicznym.

Zakończenie rozprawy stanowi jej esencjonalne podsumowanie, zawierające trafne spostrzeżenia i próby generalizacji. Wśród ważnych konstatacji zamykających pracę, wskazać należy na opinię o antropocentrycznej orientacji większości omawianych tekstów, potraktowanie przez twórców wyznania jako źródła samowiedzy człowieka i świadectwa emancypacji jego osobowości, podkreślenie roli okoliczności społeczno-politycznych, które w Europie z I. połowy XIX wieku sprzyjały rozpowszechnieniu się postaw introspekcyjnych. W zakończeniu znalazły się także uwagi o wpływie twórczości J. J. Rousseau na wpisaną w poetykę wyznań konstrukcję podmiotu mówiącego i podkreślenie znaczenia literackich form spowiedzi z początku XIX w. dla kształtowania się gatunku powieści psychologicznej i powieści strumienia świadomości.

Kompozycja rozprawy jest klarowna, natomiast wywód niekiedy bywa zbyt przeciążony długimi cytataми. Niezręcznością jest ujawniona kilka razy skłonność Autorki do dodatkowego streszczania obszernie zacytowanych fragmentów (por. str. 67, 69, 71-72, 95, 172-173, 176) oraz tendencja do zacierania granicy między ujęciem relacjonująco-opisowym i analitycznym. Technicznym niedostatkim jest wielokrotnie zaburzona kolejność stron w egzemplarzu, który otrzymałem (por. str.: 161, 197-198, 168-186, 162-167, 199-).

Rozprawa Pani Marii Malewskiej dotyczy zagadnienia materiałowo bardzo obszernego i zróżnicowanego kulturowo (analizowane są dzieła należące do czterech literatur narodowych). Doktoranta wykazała się dobrą znajomością badanego materiału. Zaletą rozprawy są kilkakrotnie podejmowane w pracy, udane na ogół, próby uporządkowania niektórych aspektów oglądanych zjawisk, propozycje ich klarownych typologii i rozgraniczeń powtarzających się motywów i sytuacji. Praca daje wyobrażenie o kulturowej funkcji

wyznania w badanych literaturach I. połowy XIX wieku i eksponuje kluczowe wyróżniki poetyki spowiedzi literackiej w omawianym okresie. Właściwa jest również interpretacja antropologicznego wymiaru badanych form, wskazanie, iż analizowane teksty wyznań stanowią znak postępującego kulturze europejskiej procesu kształtowania samoświadomości i emancypacji osobowości. Autorka trafnie wskazuje ślady wzajemnego oddziaływania, bądź typologicznych zbieżności widocznych w konstrukcji świata przedstawionego i podmiotu literackiego, form podawczych charakterystycznych dla wybranych do analizy utworów. Dla tych właściwości, uznaję, iż rozprawa Pani mgr Marii Malewskiej *Dzieje duszy ludzkiej. Spowiedź romantyczna* spełnia wymogi stawiane pracom doktorskim i w związku z tym, może stanowić podstawę dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Andrzej Srodek